

84 (2-411.2)6
Ш786

М. ШОЛОХОВ

Кижинин салмы

96682

P2
Ш78

М. ШОЛОХОВ

Рижинин салымы

96682 <
00

Туулу Алтайдын Областнын
* БИБЛИОТЕКА *

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1960

84(2=411.2/6-4
Ш 786

Алтай тилге С. С. Суразаков көчүргөн.
Турукчы И. И. Митрофанов.

5-ШМА-КС.

1903 жылдан бери КПСС-тинг членине,
Евгения Григорьевна Левицкаяга.

Јуунын кийининдеги баштапкы јас Устүги Дондо ончо јерлерде сүрекей өмөлү ле ийделү башталган. Ондый јас каа-јаа ла болотон. Март айдын учы јаар Азовтын јанынан јылу салкын сого берген, онон эки ле күн өткөн согында Доннын сол јарадындагы кумак кардан айрылып көрүнген, карла тыкталган кобылардын ла јаан ойдыктардын ичи көөп келген, чөлдиг суучактары, тошторын оодып, жалју атыйланып, јолдорло дезе кижии јоруктап баргадый эмес боло берген.

Јолдор үрелген, бу коомой өйдө меге Букановская деп станицага¹ барарга келишкен. Ого јетире ыраак та эмес болзо — турганы ла алтан километр јер, — је оны өдөргө јенгил эмес болды. Мен нөкөримле кожо күн чыккалакта атангам. Постромкаларды, струна чылап, чөйип, эки семис ат уур бричка абраны јүк ле тартып баратты. Карла, тошло колышкан кумакка абраныг тегеликтери кабортозына јетире бадалып турды, бир частын бажында дезе шлейдин кайыштарынын алдынаг аттардын ичинде ле јалмажында ак көбүктер көрүнип келди, эртөн турадагы ару кейде аттардын тери ле кайыш јеспелдерине көптөдө сүрткен, эмди дезе аттардын изү эдине јылып келген төгөт кижининг бажын айландырып, тын јытана берди.

Кезик јерлерде аттарга анчадала уур боло бергенде, бис абрадан түжүп алып, јойу базып турдыбыс. Сопокторыс үлүш карга мачылдап, базыдыс уур болгон. Јолдын кыйында јукачак тош күйгө шилидий јалтырап, эмдиге кайылгалак јаткан, је онойдо базарга онон күч. Јүк ле алты частын бажында бис

¹ Станица — јурт јер.

одус километр јерди өдүп, Еленка суунын кечүзине јеттибис.

Јайгыда кезик јерлерде соолып калатан кичинек суучак эмди Моховский хутордын¹ одожындагы састу, јыраалу бүкке бүдүн километрге јайыла берген јатты. Сууны үч кижиден ажыра көдүрүп болбос, кичинек, түби јалбак кемеле кечерге келижип турган. Бис аттарды јандырып ийдибис. Суунын ол јанында колхозтын сарайында кышкыда артыргыскан нени ле көргөн сүрекей эски «виллис»² бисти сақып турган. Бис шоферло экү эмеш јалтанып та турзабыс, ја јебрен кемечекке отурып алдыбыс. Нөкөрим дезе јаратта сақып, кош немелерле артты. Бис јараттан ийдинип ле ийеристе, кемениң түбиндеги өткүре чирип калган тежик јерлерден суу адылып кире берди. Колго ло тудулган немелерге бүдүмјизи јок кемениң тежиктерин сыксып, суузын тудуш ла төгүп, кечтибис. Бир частын бажында Еланканын ол јанында болдыбыс. Шофер барала, хутордон машинаны јетирип келди, онон кемеге јууктап, колына кайыкты алала, айтты:

— Бу каргышту тепши сууда јайрадылбаза, эки частын бажында једип келерис, онон бери сақыбагар.

Хутор ыраак кедери турган, онын учун кеме токтойтон јерде удаан турган күсте эмезе јастын сырангай ла башталар ойинде улус јок јерлерде канайда тым болотон эди — ондый ок тым болгон. Суудан чыкту ээзин согуп, јыдыган ольха агаштын ачу јыдын јайып турды, ыраак Хопердин јанындагы көгөлтirim туманга бүркеткен чөлдөрдөн дезе јенгил салкын кардын алдынан бу јуукта ла јайымдалган јердин качан да болгожын јаш, јүк ле билдиртер јыдын экелет.

Јараттын кумагында ыраак јокто јемирилип калган мен јатты. Мен ого отурала, танкы тартып аларга санагам, је колымды сырмап көктөгөн тонычагымнын он карманына сугуп ийеримде, көк јарамас, «Беломор» папиростын пачказы сууга алары јок өдүп калтыр. Бери кечеристе, сууга терең отурган кемениң јабыс кырынан толку ажала, боромтык суузыла мени курыма јетире табарып ийген. Ол өйдө папирос керегинде сананарга да бош јок, кайыкты туура таштап, кеме чөңбөзін деп, сууны түрген төгөр керек болгон. Эмди дезе бойымнын јастырганыма карыксынып, јымжак пачканы карманымнан чебер чыгарала, энчейип, күрентий берген үлүш папиросторды маннын үстүне јайа салып отурдым.

Ой талтүш болгон. Күн, май айда чылап, изү чалыйт. Папиростор удабас кургай берер деп ижендим. Күн мындый изү чалып турганда, јолго сырмап көктөгөн солдат штан ла јылу

¹ Хутор — јурт јер.

² Виллис — јенгил јорукту автомашина.

тонды тегин ле јерге кийдим деп санандым. Кыштын кийининде бу баштапкы чын ла јакшы, јылу кўн болгон. Мында бу мынай-да јангыокан тымыкка ла ээнге олјолодып, кулакту эски солдат бөрүкти суурала, кемени терлегенче эжип турарымда, үлүштелген чачымды эмди салкынга топсыдып, көгөлтирим тегериле өдүп турган төжи јаан ак булуттарды көрүп отуруга јакшы, макалу болгон.

Удаган јокто хутордын кырындагы туралардын бирүзинен јолго эр кижичыгып келгени көрүнди. Сынынан көрзө, беш-алты ла јаштан ашпас кичинек уулчакты јединип алган эмтир. Олор кечү јаар, арып калгандый араай базып брааттылар, је машинаны коштой өдүп турала, мен јаар бурылдылар.

Сыны бийик, көкси эмеш бөкөн эр кижичыныма базып келеле, јоон үниле унчукты:

— Эзен, карындаш!

— Эзен. — Мен онын сунган јаан, кодырмак алаканын бек тудуп, эзендештим.

Онон ол кижичы уулчакына эңчейип, айтты:

— Таайла¹ эзендеш, уулым. Көр, ол, сенин адандый ок, шофер. Јангыс бис экү кош тартар машинала јүргенис, ол десе бу кичинек машинала мантап јүрет.

Уулчак тегеридий јап-јарык көстөриле менин көстөриме чип-чике көрүп, бир эмеш күлүмзиренип, соокко кызарган колын јалтаныш јогынан сунуп ийди. Мен оны јенгил силкип, сурадым:

— Колын ненин учун мындый соок, өрөкөн? Тышкары јылу, а сен десе соокко тонуп јадым.

Бойынын бала бүдүмјизиле кажы ла кижинин јүрегин јымжадып ийгедий кичинек уулчак менин эки тиземе јөлөнөлө, ак өңдү кабагын кенетийин көдүрип, кайкай берди.

— Мен кандый өрөкөн болотом, таай? Мен уулчак инем, айла, соокко до тонбойдым, а колым ненин учун соок десе — кар болчоктогон учун.

Адазы ичинде ас немелү јүктүк таарын арказынан түжүреле, мениле коштой, арып калган кижидий, уур отура түжүп, айтты:

— Бу пассажирле² меге күч ле келижет! Онон улам менин де күчим чыкты. Кен алтап ийзен — ол јелекке көчө берет; айдарда мындый пехотинецке тендежип базып јадым. Бир алтам эдип өдөтөн јерди үч алтап барадым: онойдо экү,

¹ Та ай — орус јан аайынча балдар јангыс ла чын таайын эмес, өскө дө эр улусты онойдо дядя деп адап јадылар.

² П а с с а ж и р — машинала јоруктаар кижичы; мында айдылганы аайынча: кожо јоруктаган кижичы.

ат ла черепаха ошкош, базадыс бир түней эмес жүрүп отурыс. Ого үзеери оны көс албай, көрүп ле турар керек. Бир ле эмеш кайра көрзөн, эмезе сууга кире конор, эмезе тош сындырып алала, конфеттинг ордына сооро берер. Жок, мындый пассажирле јоруктаарга, анчадала јойу—бу эр кижининг кереги эмес. — Ол бир кезек унчукпай отурала, оног сурады: — А сен, карындаш, начальнигинг сакып јадын ба?

Ол мени шофер деп быжу бодоп алган санаазын бузарга эп-јоксынып, карууна айттым:

— Сакыырга келижип јат.

— Ол јанынан келер бе?

— Эйе.

— Кеме качан бери јеткей не, билбезинг бе?

— Бир эки частын бажында.

— Узак ок эмтир. Је канайдар, келгенче, амырап алар турубыс, мендеер јер јок. А мен дезе көндүре өдүп браадала, көрзөм: бойымнын карындажым-шофер күнге изинип отурган эмтир. Акыр, базып барала, кожо тагкылап ийзе канайдар деп санандым. Јагыскан тагкы да тартарга, өлөртө дө кунукчыл ине. А сен бай јаткан эмтиринг: папироска тартадын. Сууга үлүштеп алган ба? Ээ, карындаш, үлүш тагкы эмдеген аттан да ары, неге јарабас. Онын ордына менин ачу тагкымнан тартып ийелик.

Ол јайгыда кийетен јажыл өгдү штанынын карманынаг түрүп койгон эски кызыл торко калтазын чыгарып, ачты, мен онын кырында учукла көктөп: «Күндүлү јуучылга Лебедянский орто школдын 6 классынын үренчигинег» — деп бичип койгонын кычырып ийдим.

Бис ачу тагкыдаг тартып, унчукпай узак отурдыбыс. Бу мындый кар кайылып турган коомой өйдө баланы ээчидип алып, кайдаар барып јатканын, не албан, оны мынайда тенидип бастырганын мен сураарга санангам, је ол бойынын сурагыла мени озолоп ийди:

— Сен не, јуу тужунда јаантайын тегелик толгодын ба?

— Јаантайынга јуук.

— Фронтто бо?

— Эйе.

— Анда меге де, карындаш, тумчугымнын үйдине јетире керек дезе оног до ажыра ачу-корон једишкен.

Ол јаан кара колдорын тизезине салып, энчейип алган отурды. Мен ол јаар тууразынаг көрүп ийеримде, меге ненинг де учун эп-јок боло берди... Слер кубал кошкон ошкөш өндү, качан да токтобос, божобос кунукчылду, кизи удур

¹ Тегелик толгодын ба? — Шофер болдын ба?

көрүп чыдашпас көсти кажы бирде көрдөөр бө? Меге учурап, эмди эрмектежиң отурган кижини ондый көстү болгон.

Маннан бүктөлгөн кургак чыбык сындырып алала, ол оныла минут кирелү унчукпай, кумактын үстүнө кандый да саң башка журуктар чийип отурала, оңон унчукты:

— Кезикте түнде уйку келбей, карануйда тегин де көрүп, сананып жададың: «Сен, жүрүм, нениң учун мени мынайда шыркалаттын? Неден улам бастыра бойымды мынайда бастын?» Же карануй да болгожын, жарык күн де болгожын, меге каруу жок. Кайдагы да оны сакып аларын жок! — Оңон кенетийин нени де эзеп ийеле, уулчагың эрке ийдип, айтты: — Бар, балам, суунын жарадында ойноп ал. Жаң суунын жанында балдарга не-не табыла берет. Жаңыс будыңа суу өтпөзүн, аярын!

Бу тужунан озо, бис унчукпай, таңкылап отураарыста, мен олар экүни — адалу-уулдуны — билдиртпезинен туйка аяктап, саң башка бир айалганы бойымда кайкап темдектеп алгам. Уулчактын кийими баалу эмес те болзо, же кем жок болгон. Эмеш эскирген, жеңил цигейкала кыптап көктөгөн. Эдеги узун тонычагы ого өп-өй болгонунан, кичинек сопогын түктөн иирген носокту кийер эдип көктөгөнүнөн, тонычагынын жыртылган жеңин эптү көктөп салганынан — бу оңозынан үй кижинин килем-жизи, энениң ус колдорынын ижи көрүнип турган. Же адазынын кийими ондый эмес: ватала сырмаган тонынын көп жерлерде от түжүп күйгөн тежиктерин учкага чала-была ла көктөп салган, жаңыл өңдү штанынын жамачыларын жакшы көктөгөн жок, эр кижини көктөгөндий, ырада-ырада жапшыра шидеп салган, будында элеген жок, жаңы солдатский ботинка да болзо, же түктөн иирген калың носоктору көп жерлерде ойылып калган, үй кижинин колун тийбегени билдирет... Мен ол тушта санангам: «Эмезе эмегени өлгөн эмезе олар жарашпай журтайт» — деп.

Же эмди ол уулчагың көстөриле кийининен ары үйдеп салала, көксиле жөдүлдөп ийеле, катап ла эрмектенди, мен десе оны кичееп тындай бердим.

— Жүрүм озо баштап улустың ла жүрүмүндий болгон. Бойым бир мун тогус жүс жылда Воронежский губернияда чыккам. Гражданский жуу ойинде Кызыл Черүде, Киквидзениң дивизиясында болгом. Ачаналу бирме эки жылда Кубаньга барып, кулактарга күчим жидирип, оңон улам тирү арткам. Адам, энем, сыйыным үйде ачанадан өлүп калгандар. Сок жаңыскан арткам. Төрөөндөрдөң бир де тынду кижини кайда да артпаган — куру. Бир жылдыг бажында Кубаньнан жанала, турамды садып ийеле. Воронежке баргам.

Озо баштап плотниктердин артелинде иштегем, онон заводко кирип, слесарьдын ижине үренип алгам. Удаган жок кижиле алгам. Эмегеним өскүс балдардын туразында өскөн. Сүреен жакшы кыс учураган! Жобош, омок, меге ле жараарга кичеер, керсү, менен ле артык. Кичүден ила шыранын баазын билер, онон улам, байла кылык-жангы ондый болгон болор. Тууразынан көргөндө, тын да көрүмжилү эмес ле, же мен тууразынан эмес, чике көргөм ине, онын учун меге акжарыкта ондый жараш, ондый жүрегиме жараган кижиле табылбаган да, табылбас та!

Иштен арып калган, кезикте көрмөстий чугулду жанарын. Кату сөс айдып калганда, карууна унчукпас, катуланбас — ондый неме качан да болбойтон. Жалакай, жобош, алдыкчийнинге жүгүрип турар, аргалу жаткан эмес те болзобос, амтанду курсак сеге белетеп ийерге кичеенер. Оны көрүп, жүрегин жымжай берер, онон оны кучактап, айдарын: «Ачынба, эрке Иринкам, мен кату сөс айдып калтырым. Ижим бүгүн жылгыр өтпөгөн». Катап ла бис эптү-жоптү, катап ла санаам энчү. А ондый болгону ишке кандый жакшы билерин бе? Эртезинде омок турала, заводко барып жадым. Кандый ла иш менин колымда түргөн, жылгыр бүдет! Керсү эмегендү — эштү болоры кандый макалу!

Каа-жаада жал алгамда, нөкөрлөрүмле кожо ичип те ийетем. Каа-жаада айылыма жангамда, будым укпай, ары бери таралып жанатам, тууразынан байла, көрөргө дө коркушту. Кичинектен болгой, жаан да ором меге тапчы. Мен ол тушта су-кадык, эрликтий күчтү уул, көп ичип ийер аргалу болгом, же айылыма качан да бойымнын будымла базып жедетем. Кезикте барып, барып жадала, онон баштапкы скоростьло¹ төрт тамандап эгмектеп айылыма жедетем. Ол до тушта сени бурулабас та, сеге кыйгырбас та, керишпес те. Менин Иринкам жагыс да күлүмзиренер, эзирик бололо, ачынбазын деп кичеенер. Одүгимди чечеле, араайын айдар: «Стене жаар жат, Андрюша, уйку аразында орыннан ажа бердин». Мен сулалу таар чылап, антарылып, ончо ло неме көзиме айлана берер. Жагыс ла уйку аразында эмегеним бажымды араай сыймап, меге килеп, нени де жалакай айдып турганы угулар..

Эртезинде мени ишке барардан эки час озо ойгозып ийер, сөрий берзин деп. Бакпырга мен нени де жибезимди билип, тузаган огурчын ол эмезе база кандый бир жеңил курсак ла бир стакан аракы уруп берер. «Бакпырынга ичип ал. Андрюша, онон база ичпе, менин эркем». Онойткондо онын сөстөринен чыгарын ба? Аракыны ичип ийерим, сөс жогынан, жа-

¹ Скорость — машинанын, түргениннн кеми.

ныс көзимле эрке көрүп, алкыш айдып, окшоп ийеле, ишке чоп-чон барып жадым. А ол меге, эзирик кижиге, удура сөс айткан болзо, эмезе кыйгырып, керешкен болзо, агару кудай бу туру, эртезинде де ичип алар эдим ине. Онойдо кезик билелерде, эмегини тенек болгожын, болот; мен ондый жүүл-гектерди көп көргөм, билерим.

Удаган жокто бисте балдар боло берген. Озо баштал уул-чак, кийининде жылдарда эки кызычак чыккан. Ол тушта мен нөкөрдөрүмнен айрылгам. Ончо жалымды айылыма эке-летем, билем жаанаган, онын учун арагы ичерге килешпей барган. Амыраар күнде бир кружка сыра ичип ийерим, ошон болор —токтой берерим.

Жирме тогус жылда мени машина жылбиркеткен. Мен авто-керекти шиндеп, үренип алала, кош тартар машинанын теге-лигин колыма туткам. Ошон бу ишке темигип, заводко ойто бу-рылар күүним жок боло берген. Тегелик толгоп жүрери меге ар-тык жараган. Онойдо мен он жыл жаткам, жылдар канайда өт-көнүн көрбөй дө калгам. Түжүмдө ле өткөндий. Он жыл неме бедил! Жакы жаанап келген кажы ла кижиден сура: ол бойы-нын жүрүми канайда өткөнүн көрүп алды ба? Нени де көрбө-гөн! Откөн жүрүм түкү ыраакта жаткан туманду чөлдий. Эр-тен тура мен онойдо келеримде, эбире иле көрүнип турган, же жирме беристе өдө береримде, чөлди эмди туман бүркеп ий-ген, мынаг көрүп агаш ла баргааны, кыра ла өлгөн чабар жалаңды ылгап болбозын...

Он жылдын туркунына мен түни-түжиле иштегем. Иштеп алып турган жалым жакшы, өскө улустап көзмөй эмес жатка-ныс. Балдар да сүүндирген: үчүлөзи сүрекей жакшы үренип турган, а жааны десе — Анатолий — математикала тын бол-гон, ол керегинде тос газетте де бичигендер. Бу наукага он-дый жаан талант кайдаг табылганын мен, карындаш, бойым да билбейдим. Же онызы меге сүрекей жарап, мени уулым тын оморкодып турган!

Он жылдын туркунына бис бир эмеш акча жууп алала, жуу-нын алдында кладовкалу, кичинек коридорду эки кып тура бойыска тургузып алганыс. Ирина эки эчки садып алган. Ар-тык база не керек? Балдар сүттү каша жип жат, үстүбисте жа-бу, кийим, өдүк бар, айдарда—ончозы жеткил. Жагыс жарабас жерде мен турам тургузып алган эмтирим. Меге алты соток жерди авиозаводтын жанынаг кезип бергендер. Өскө жерде турамды тургускан болзом, айса, жүрүмим мындай болуп бар-бас эди...

А ол өйдө кенетийн жуу башталган. Эртезинде военко-маттаг бичик келген, үчинчи күнде мен эшелондо¹ болгом.

¹ Эшелон — жууга атанар көп улус.

Үйдежерге төртүлөзи келген: Ирина, Анатолий, кыстарым Настенька ла Олюшка. Балдарым ончозы бойлорун кем жок тудунгылап тургулаган. Же кыстарымнын көзинде жаш суркурабай кайсын—онызы жокко олор болор эмес. Анатолийдин дөзө ийини ле, ол соокко тонгондой, тартылып турган, ол бйдө ого он јетинчи јаш болгон, је Иринам дөзө... Он јети жылдын туркунуна кожо јадып, оныла ондый болгонун мен качан да көрбөгөм. Откөн түнде көзинин јажынан менин чамчам төжимде ле ийинимде кургабаган, эртезинде онојдо ок... Вокзалга келеле, онын јүзине јүрегим сыстап, көрүп болбой тургам: айы жок көп ыйлаганынан улам эрди тижий берген; чачы пладынын алдынан чыгып, көзи дөзө борорып, санаазы энделген кижинин көзи ошкош, өлү болуп калган. Командирлер поездке отурзын деп јарлап јадылар, а ол дөзө менин төжиме јөлөнип, колыла мойынымды кучактап алган, бойы, учына јетире кезе чаппаган агаштый, калтырап турган. Балдар да, мен де ого токто деп айдар болзобыс—не де болушпай јат! Оскө үй улус өбөгөндөриле, уулдарыла куучындажат, а менин дөзө, агаштын бүри будагына јапшырган чылап, меге јөлөнип алган, бастыра бойы калтырап, эрмек те айдып болбойт. Айдарда, мен ого айткам: «Эрке Иринкам, сен эмеш бойынгды тудунзан! Јакшылашканда, оо ден бир сөс айтсан». Айдарда, ол сөс дө бажында ыйлап, ајдат: «Кайраным... Андрюша... бис өкү... бу јарыкта... база... көрүшпезис»...

Оны көрүп чыдашпай, бойымнын да јүрегим жарылып барат, а ол дөзө ондый сөстөр меге ајдат. Олордон айрылып барарга меге база јенгил эмезин ондоор керек ине, кайын энемнен блине јиирге бараткан эмезим. Мен бу тужунда торт ачына бергем! Колдорын мойынымнан күчимле айрып, ийининег араай ийде салып ийгем. Араайы араай ла, је менин күчим тенек кижидийиндий ине; ол кайралап, тескеери үч алтайла, онон катап ла оок алтап, колын сунуп келген, мен ого кышкыргам: «Мынайда кем јакшылажат! Не мени ажындыра тирүге јерге көмүп јадын?!» Же бойым оны катап ла кучактап ийгем, санаазы ааймай бергени билдирген...

Ол эрмегин учына јетирбей, кенетийин үзе согуп, унчукпай барды; онон тым болө берерде, көрзөм, тамагында не де ары да, бери де ашпай, туруп калган эмтир. Оскө кижинин манзаарганы мени де манзаартты. Мен куучындаган кижини тууразынан кылчас эдип көрзөм, онын, өчүп калгандый, чогы жок, өлү көстөринде бир де јаш көрүнбейт. Ол бажын кунукчылду калагдадып алган отурды, јангыс чинези жок салбакталган колдоры араай тырлажат, ээги, кату эрди база тырлажат...

— Эске алынба, најы, керек жок! — деп, мен араай унчуктым, же ол, байла, менин сөстөрүмди укпаган болор, кандай да сүрекей жаан ийде-күчиле бойынын манзаарганын жеңип, кенетийин тунгак, саг башка кубулган үниле айтты:

— Мен оны ол тушта бойымнан ийкем учун өлөр күниме жетире, калганчы тыныжыма жетире буруум ундыбазым!..

Ол катап ла узакка унчукпай барды. Папирос ороп аларга сананарда, газет чаазыны ыртылып, таңкызы тизезине төгүлүп турды. Учунда ол жүк ле таңкызын ороп алала, үч-төрт катап ачаптанып сооруп ийеле, оного жөткүрүп, куучынын көндүктүрдү.

— Иринадан айрылала, жаагынан тудуп, окшоп ийеримде, эди тоштый соок. Балдарымла жакшылажалала, вагонго кирерге жүгүргөм, поезд кыймыктай берерде, мен тепкижиине калып чыккам. Поезд турган жеринег араай-араай ичкеерилеген; меге бойымнын улустарымнын жанынча көндүрө өдөргө келишкен. Көрзөм, балдарым өскүзиреп калган, бир аай жуулыжалала, колдорыла меге жагып, күлүмзиренип ийейин десе, күлүм де чыкпайт. А Ирина алакандарын төжине тудуп алган; эрди, мел ошкош, ол нени де шымыранат, мен жаар көзүн жумбай көрөт, тыг салкынга удурга базарга тургандый, бастыра бойы ичкеери жүткүйт... Ондый кебериле ол менин санаамда жажына артып калды: колдору төжинде, эрди ап-ак, көзи жаан, толо жашту... Көп сабазында меге ол түжүмде де онойдо көрүнөт... Ол тушта мен нерек оны ийде салдым не? Эмдиге жетире мен онызын эске алынгамда, кем де моко бычакла жүрегимди кезип тургандый болот...

Бистерден Украинада Ак Церкве деп жерден ыраак жокто черүниг бөлүгүн төзөгөндөр. Меге «ЗИС-5» тагмалу машина бергендер. Ол машинама фронтко атангам. Же жуу керегинде сеге незин айдар? Бойыг көргөң, бойыг билеринг, озо баштап ол канайда башталганын. Айылымдагы улустарымнанга письмо жаантайын келетен, бойым десе каа-жаада ла эки-үч ле сөс бичип ийетем. Керектер кем жок, эмештен жуулажып жедыбыс, эм тургуза кайралап та турзабыс, же удабас ийде-күчибис жууп алала, фашисттердин сагыжын чыгарарыс деп бичип ийетем. А база нени бичири? Ой сүрекей кату, письмо бичип тургадый чөлдө жок. Ого коштой, чынын айтказып, мен комуударга сүүбейтем, күнүн сайын эмегендерине, көөркийлерине керек болгон до, болбогон до болзо, чилекейин тамчылап, чимиригин чаазынга жайып, комудалду письмо бичири улусты тыг сүүбейтем. Ого күч, уур, база ла көрзөң, өлүм жууктап келер деп бичири. Ондый штанду сука комудап, үй улусты корододып турар, а көөркийлерге — эмегендерге, балдарга — бистен де жеңил эмес болгонын ол, тагма, онгодобой

јат. Бастыра ороон ологро тайанган ине! Ондый кату айалгада энгилбеске бистинг үй улустарга ла балдарга кандый ийин керек болгон, а? Је олор энгилбеген, чыдашкан! Ондый чилекейлү, ыйланкай танма комудалду письмо бичип ийзе, иштеп турган үй кижини будына кенетийин соккондый болот. Ол көөркий письмоны кычырала, колы көдүрилбей барар, иш те иштеп болбос. Јок! Сен эр болзон, онойдо жүрүмүңде сеге келишкен болзо, кажы ла кату айалгада чыдажар, јенер учурлу. Је сенде эр кижининг эмес, кадыттын ачыткызы көп болгожын, арык кийин јаныңды кееркеде јаап аларга, оо деен кийинингнен сени кадыт деп бодозын деп јуурган јикпе торт кийип ал, оны кийеле, свёкло одоорго эмезе уй саарга бар, фронтто сен керек јок, ондо сен јогынан да јыт толо.

Је меге јыл да кирелү јуулажарга келишпеди... Бу өйдин туркунына эки катап шыркалаткам, је экилези јенгил шырка болгон: бир катап колымның эдине, экинчи катап будыма; баштапкы катап самолеттон ок, экинчизинде снарядтын оодыгы тийген. Немец менин машинамы үстүңөң де, тууразынан да көп катап ойгон, је меге, карындаш, озо баштап ырыс болуп турган... Ырыс ырысла, је учында ол ырысла кожо јүк ле тыңду арткам...

Олјого мен төртөн эки јылда май айда Лозовеньки деп јердегн ыраак јок мыңдый учуралда киргем: немец ол тушта сүрекей тың ичкеерилеп турган, айдарда, ол өйдө бистинг јүс јирме эки миллиметр гаубицалардын¹ батареязы снарядтары сырангай ас арткан; айдарда, менин машинама толо ло снарядтар коштогондор, мен бойым да терлеп, чамчам јардыма јапшынганча иштегем. Мендеер керек болгон, ненин учун дезде немецтер јууктап келеткен: сол јанында кемнинг де танктары күркүрейт, он јанында—адыш, алдыбыста — база адыш, каарган эт јытана берген...

Бистинг авторотанын командири менег сураган: «Өдө береринг бе, Соколов?» А бу тушта сураарга да керек јок. Анда, айса, нөкөрлөрүм өлүп јат, а мен мында алаңзып тураттам ба? «Кандый эрмек болотон! — деп, ого каруун бердим. — Мен өдөр учурлу, божогоны ол!»—«Је айдарда, мантат!»—дейт. — Педальды тыңда бас!»

Мен мантада ла бердим. Онойдо жүрүмүңде түрген качан да машинала жүрбегем. Картошко тартып апараткан эмезимди, мыңдый кошло ајарынкай керек болорын билерим, је ол өйдө, анча уулдар, айса, куру колло јуулажып турганда, јолды дезде бүдүн артыргыспай, артиллерия адып турганда, кандый ајарыныш болзын! Алты километр мантадып ба

¹ Гаубица — пушка.

рала, батарея турган кобычакка бурылар жолго киргелегимде, көрзөм — кудай дезен база — бистинг пехота грейдерле¹ жазган жолдын он жаны жаар ак жаланга тозуп барат, а миналар олордын ортозына келип түжүп жарылат. Канайдар? Ойто бурылатам ба? Жок! Педальды там тыгыда бастым! Батареяга жетире бир километрден ле ашпас арткан; бурулчыкты өдө конгом, же бойымнын улузыма, карындаш, жедип болбодым... Байла, ыраактан келген жаан снаряд машинанын жанына түшкөн болор. Мен снарядтын жарылганын да, нени де укладым, жагыс бажымда ла не де жарыла бергендий болгон, оноң чек билинбей баргам. Канайып ол тушта тирү артканымды — бойым да билбей жадым, жолдон сегис метр жерде канча кирелү узак жатканымды — сеспедим. Билинип келеле, турайын дейле, туруп болбогом: бажым ийинимде түс токтобой, калагдайт, бойым калтыраак ооруга алдырткамдый, калтырайдым, көзиме бир де неме көрүнбейт, карануй, сол ийинимде не де кыжрап, тырсылдап турат. Мени колго ло кирген немеле эки күнге чыгара сабагандый, бастыра эдим оорынкай. Көңкөрө жадала, мен узак жылга жактагам, оноң жүк ле туруп алгам. Же туруп та алала, мен кайда, мениле не болгонын — ошкош ло ондоп болбой жадым. Санаам чек ычкынып ийгем ине. Ойто жадарга жалтанып жадым. Жадала, ойто туруп болбозым, өлө берерим деп коркыйдым. Шуурган күндеги теректий, ары-бери жайканып турдым.

Оноң санаам эмеш кирип, ондонып келеле, айландыра аыктазам — жүрегимди кем де какпыла тың кыстап ийгендий болды: эбире мен тарткан снарядтар тоголонып калган жадат, ыраак жокто менин машинам оодылып калган, тегеликтери ле өрө сырайат, а согуш дезе, согуш кайда да кийинимде өдөт... Бу канайткан?

Незин жажыра? Бу тушта буттарым торт божой берген, мени кезип ийгилендий, жыгыла бергем. Мен курчууда, чын айтса, — фашисттердин олжозында болгоным жарт билип ийгем. Жууда канайда болбой жат, а?..

Ох, карындаш, эрик жокто олжога киргенинги билгенде — кандый күч! Кем ондый айалгада бойы болбогон болзо, ол ондый керекти, кижичилеп, түргөн ондоп болбос ине, калак!

Же айдарда, мен угуп жатсам — танктар күркүрейт. Неметтердин төрт орто танктары мен снарядтарлу келген жер жаар көндүрө түргөн өткүледі... Онызы ачу-корон эмес дезен! Оноң пушка тарткан тракторлор ээчий-деечий чөйилген, жалаңда улусты азыраар кухня өткөн, оноң көп эмес улусту, жулдалган бир рота кирелү пехота барган. Олорды көстинг кырыла кө-

¹ Грейдер — жол жазайган машина.

рүп-көрүп, жаагымла жерге катап ла жапшынып, көзим жүмүп алып турдым: оларды көрүп, санаам карангуйлап, жүрегиме күч болгон...

Ончолоры өдө берди деп сананала, бажым көдүрип ийгем — олор десе, алты автоматчик, бу баргылаары, менен жүс алтам кирелүде. Көрзөм, жолдог чыгып, мен жаар чике келгилейт. Унчукпай баскылайт. «Же, өлүм жууктап келет» — деп санандым. Мен, жада өлөргө күүним жок болордо, озо баштап отуруп, онон туруп алдым. Олордын бирүзи үч-төрт алтам жетпей туруп, ийининен автомадын түжүрип, колына алды. Кижикандый ла бүтпеген дезен: бир де чочыду, жүрегимде эмеш те жалтаныш ол өйдө жок болгон. Жагыс ла оны көрүп, санандым: «Эмди ол кыска очередьле мени адып ийер, же кажы ла тужыма адар! Бажыма ба, айса, төжимди кечире бе?» Эдимнинг кажы ла тужын өткүре адары — меге түнгей эмес болгондый.

Жиит уул, бойы кем жок бүдүмдү, кара чырайлу, эрди учуктый чичкечек, көзүн эмеш сыкыйта көрүп алган. «Бу күлүк адып ийер, алангыбас та» — деп бойымда шүүндим. Онызы чын болды: ол автомадын адарга уулап ийди — мен онын көзине чике көрүп, унчукпайдым, — же экинчизи, ефрейтор башкош, баштапкызынан жажы жаан, эмеш карый да берген кижик десе, келижер, нени де кышкырып ийеле, оны туура ийделе, меге жууктап, бойынын тилиле нени де калырап, он колымды бүктөди, колым күчтү бе деп көргөн туру. Көрөлө: «О-о-о!» — дейт, онон күнбадышка, жолго көргүзөт. Сен, иштейтен мал, бас, бистинг райхка¹ иштееринг деген ине. Ийт ээ болгон эмпир!

Же кара чырайлузы менин сопогымнан көзүн албайт, а сопогым десе кем жок болгон. «Чеч» — деп, колыла имдейт. Мен отурапа, сопогым чечип, туда бердим. Ол оны колымнан торт каап алды. Чуумды база чечип бердим, бойым десе алдынан өрб канайткай не деп көрүп отурум. Же ол алгырып, бойынын тилиле не деп те жаман айдынала, катап ла автомадын тутты. Арткандары ичтери жарылганча каткырыжат. Ол болгон сонгында амырынча жолго чыга бердилер. Жагыс кара чырайлузы, мен жолго чыкканча, үч катап кайра бурылып, көстөриле, бөрү чилеп, суркурап, меге чугулду көргөн. А не чугулданар? Мен онын сопогын блаагаң эмезим, ол менин эмей.

Канайдар, карындаш? Барар жер жок. Жолго чыпала, Воронежтин улузынын коркушту чүмдү сөзүн айдынала, күнбадыш жаар олжого база бердим!.. А базар аргам ол тушта коо-

¹ Райх — государство.

мой, бир часка бир километрден ле өтпөс. Ичкеери алтайын дезем, мени бир жанынан бир жанына не де тартып тургандый, жолло, эзирик кижидий, таралып бараткам. Бир эмеш барала, олжолоткон улустын колонназы¹ жедишкен, менин ок дивизияманан. Олорды он кирелү автоматчик немецтер айдагылайт. Колоннанын алдында келеткен немец меге жууктай берерде, бир де сөс айтпай, автоматтыг тутказыла талайып туруп, бажыма жырс согуп алды. Мен жыгыла берген болзом, ол мени јерге жаба очередыле адып салар эди, је бистин улус жыгыларга бербеди, колоннанын ортозына јажырып, жарым час кирелү колтуктап апардылар. Качан ондонып келеримде, бистин улустын бирүзи айдат: «Калак, сен жыгылдын! Күчин јеткенче ле бас, онон башка адып ийгилеер». Айдарда, мен күчим јеткенче ле баскам.

Күн энирде жабызай берерде, айдаган улустын тоозын немецтер көптөдип, кош тартар машинала база јирме кирелү автоматчиктер экелгилеп, бисти түргенде бастырдылар. Тын шыркалаткан улус жедижип болбой барганда, олорды јолдын ичине ле адып салып турдылар. Эки кижн качарга сананган, је айдын түнде ак јаланда ыраакта кижн јакшы көрүнерин олор ундып ийгилеген ошкош, айдарда, ол улусты адып ок салгандар. Орто түнде бис каборто јурттары күйүп калган кандый да деревнеге јеттибис. Бисти бажы жемирилген церквеге конорго суктыбыс. Таш такпага бир де тадам салам јайбаган, а бис ончобыс шинель јок, кийимис — жагыс гимнастерка ла штан, айдарда, төжөп тө алар неме јок. Кезик улуста гимнастерка да јок болгон, жагыс ичине ле кийер чамчалу. Олор көбизинде младший командирлер. Гимнастеркаларын командирлер болгонын танытпаска чечкендер. Ого үзеери артиллериянын улузында гимнастерка база јок болгон. Олор орудиялеринин жанында канайда чамчазы јок жуулашкан, онойдо ло олжолоткондор.

Түнде сүрекеј тын јаш јайла, бис ончобыс сууга өткөнис. Церквенин бажын та јан снаряд та самолёттон түшкен бомба жемирген, жабузында дезе, снарядтардын оодыктары тийип, бүдүн јер артпаган, керек дезе алтарьда² да суу болгон. Бис түниле уйуктабай, карагуй кажагандагы койлор чылап, анаар ла јадып кондыбыс. Түнде уксам, кем де менин колымнан тудуп, сурайт: «Нөкөр, сен шыркалу ба?» — «А сего не керек, карындаш?» — дедим. Ол айдат: «Мен военврач, айса, сего бир эмеш болужым јетирерим». Мен ого сол

¹ Колонна — стройло бараткан улус.

² Алтарь — церквенин төс бөлүги.

ийиним кыырап, тижип, тыг ачып јат деп комудадым. Ол меге алаңзу јогынаг айдат: «Гимнастерканга ла ичине кийер чамчаг чеч». Мен јылагаштанып ийдим, ол чичке сабарларыла ийинимди јоктой берди, ачузына ак-јарык көрүнбей барды. Тиштеримди кыырадып, ого айдадым: «Сен, байла, ветеринар болорыг, кижиниг докторы эмес. Оорынкай јерди нерек онойдо тыг јоктоп јадыг, јүреги јок кижиг?» Ол дезе там ла јоктоп, каруун чугулду јандырат: «Сениг керегинг — унчукпай отурагы! Көрсөнг, эрмектенип турганыг! Чыдаш, эмди мынаг ачу болор!» Онойдо айдала, колымды келип тартарда, көзиме кызыл чедиргендер көрүне берген.

Сагыжым ойто кирерде, сурадым: «Сен канайып јадыг, эдү фашист? Мениг колым алары јок былчылып калган, сен дезе оны онойдо тыг тартып јадыг». Ол араай каткырып ийеле, айдат: «Мени он колыгга ла туду берер болорыг деп санангам, је сен јобош эмтиринг. А колыг дезе былчылган эмес, чыгып калган эмтир, мен оны ордына кондырып салдым. Је, эмди кандый, јенил бе?» Чындап та, колымныг ачузы јоголып, эмеш кем јок боло бергендиг. Мен ого бастыра јүрегимнен бойымныг алкыжым айттым; ол дезе карагуйда онор ары барып, араай сурайт: «Шыркалаткан кижиг бар ба?» Чындык доктор кижиг, көрсөнг, кандый болуп јат! Ол олјодо до, карагуйда да бойыныг улу ижин бүдүрет.

Бу тун амыр өтпөгөн. Тышкары јенилденип аларга чыгарбай тургандар, ол керегинде каруулчыктардыг јааны ажындыра, бисти эки кижиден церквеге кийидирип турар тужунда, айдып салган. А бистиг ортобыста, кинчек болуп, бир кудайзак кижиг табылган. Ол церквениг ичинде јенилденерге болбой, чыдашкан-чыдашкан, онор ыйлай берген. «Агару јерди быјарзыдып болбозым — дейт. — Мен кудайга бүдүп турган кижиг, христианин ине! Канайдайын, карындаштар?» А бистиг улусты бойыг билеринг, кезиги каткырыжып јат, кезиги адылат, кезиктери дезе јүзүн-јүөр кокыр јоп бергилейт. Ол бисти ончобысты каткыртала, учында бу керек сырагай коомой божогон. Ол эжикти токулдадып, тышкары сурана берген. Онор суралгазыг алганы ол ине: фашист эжикти өткүре кыйазынча узун очередь божодып, кудайзакты да, онор база үч кижини өлтүре адып ийген, а бирүзин дезе тыг шыркалаткан, тагар јуук ол до божой берген.

Өлгөндөрдиг јагыс јерге јууп салала, ончобыс тым отуруп, санааркай бердибис: керек коомой башталып јат... Бир эмеш ой өткөндө, араай эрмектежип, шымыраныжа бердилер: кем кайдаг, кандый областыган, олјого канайып кирген; карагуйда јагыс взводтог эмезе јагыс ротадаг бойы-бойлорын таппай калган нөкөрлөр эмди бойы-бойлорын адап, бедире-

96682

же бердилер. Ол ойдө мен коштой эки кижинин мынайда араай эрмектешкенин уктым. Бирүзи айдат: «Эртен бисти мынан ары айдаардаг озо немец ончобысты стройго тургузала, комиссарларды, коммунисттерди ле еврейлерди стройдон чыксын десе, сен, взводтын командири, жажынба. Жажынганыннан не де болбос. Сен гимнастеркан суурып салган болзон, рядовой болуп көрүне берерин деп пе? Онойдо болбос! Мен сенин учун карууна турар күүним жок. Мен ончо улустан озо сени көргүзүп, айдып берерим! Сен коммунист болгонуңды мен билерим ине, мени де партияга кир деп жөптөбөйтүн, эмди бойың учун карууна бойың тур». Ол сөстөрдү мен жаар сол жанымда коштой отурганы айдат, онын ары жанынан кемнинг де жиит үни каруун берет: «Сен, Крыжнев, жаман кизи деп мен жаантайын сезип тургам. Анчадала сен бичик билбезим деп партияга кирерге жөпсинбей турарыңда, онызын билгем. Же сен садынчак болорыңды мен качан да билбегем. Сен жети класс божоткон ине?» Онызы бойынын взводынын командирине күүн-күч жок каруун берет: «Же божотком, онон не?» Олор узак унчукпадылар, онын соңында, үнинен уксам, взводтын командири араай мынайда айдат: «Нөкөр Крыжнев, сен мени сатпа». Онызы десе араай каткырат. «Нөкөрлөр фронттын ары жанында арткан — дейт, — а мен сеге нөкөр эмезим, тегине ле мени сураба, ошкош ло көргүзүп берерим. Бойымнын чамчам бойымнын эдиме жуук».

Олор унчукпай бардылар, же мен десе кулугурдын ондый жаман кылыгынан улам торт калтырап келдим. «Сеге, ийтке, бойыңнын командириңди садарга бербезим! — деп санандым. — Сен бу церквенин ичинен тирү чыкпазың, сакып ал, мында ла, таңма, будың чирей тееп ийерин!» Таң эмеш ле жарый берерде, көрзөм: мениле коштой алаканын жастанып алган жүзи телбек уул чалкойто жадыры, оныла коштой ичине кийер чамчачан, арык, тумчугу тырык, куп-куу жиит уул тизезин кучактап алган отуры. «Же бу уулчак мындый жоон кезерге чыдашпас — деп санандым. — Оны меге божодор керек туру».

Уулдын колынан тартып, шымырап сурадым: «Сен — взводтын командири бе?» Ол нени де карууна айтпай, жаңыс бажыла кекип ийди. «Сени бу садарга туру ба?» — деп жаткан уулды көргүстим. Ол база бажыла кекип ийди. «Же, айдарда, онын будын тут, чакпыланбазын! — дедим. — Түрген!» — бойым десе уулдын үстүне жыгылала, сабарым онын тамагын бойлоры ла тудуп, бакпырлай берди. Уулга кыйгырып та ийер арга бербедис. Бир канча минут оны тудуп, онон туруп алдым. Садынчак божогон, тили салбактай берген!

Оног санаама жаман боло берген, мен кижини эмес, кандый бир жыланды өлтүрө туткамдый, колым жунар күүним тын келди... Жүрүмимде баштапкы ла катап кижини өлтүргөм, онызы да бойыстын... Айла, оны бойыстын деп айдарга жараар ба? Ол өштүдөгү де ары иче — садынчак тагма. Мен турала, взводтын командирине айттым: «Мынан барак, нөкөр, церквенин ичи жаан».

Крыжневтин айтканы чын болды: эртен тура немецтер бисти церквенин жанына стройго тургузала, автоматчиктерле курчап ийеле, үч эсэсовец¹ офицер ологго жарабай турган улусты бистен айрып баштады. Кем коммунист, кем командир, кем комиссар деп сурай бердилер, же ондый улус чыкпады. Садынчак тагмалар да чыкпады, ненин учун десе бистин улустын кабортозы коммунисттер болгон, командирлер де, комиссарлар да бар болгон. Эки жүстөн ажыра улустан төрт лө кижини айрып алдылар: бир еврейди ле үч рядовой орусты. Орустар кара чырайлуу, чачтары быыраш болгонунан улам түбекке кирген. Ондый чырайлууга немец басып келеле, сурайт: «Юде?»² Ол мен орус деп айдар болзо, оны укпай да жадылар. «Чык» — божогон о.

Ол көөркийлерди немецтер адып ийеле, бисти оног ары айдадылар. Садынчакты бакпырлап өлтүрөргө болушкан командир Познань деп городко жетире менен айрылбай, коштой браадып, баштапкы күнде катап-катап жууктап, колымды бек тудуп турды. Познаньда бисти мындый шылтактан улам айрындар.

Уксаң да, карындаш, кандый керек болгон: мен баштапкы ла күннең ала бойымнын улустарыма качарга шүүнип алгам. Же качса, быжу качарга санангам. Познаньнын бойына жетире, бисти чын ла лагерьге кийдиргенче, келишкедий учурал болбогон. Познаньнын лагеринде ондый учурал келишип баргандый бодогом: майдын учу жаар бисти олжодо өлгөн бойыстын ла улусты кыморго лагердин жанынан агаш аразында жер касын деп ийгилеген. Ол тушта дизентерия деп оорудан бистин карындаштар көп өлүп турган. Мен Познаньнын той балкажын казып, бойым десе айландыра көрүп салып турдым. Бир катап көрзөм, бистин эки каруулчык ажангылап отургылаары, үчинчизи десе күнөт жерде үргүлөйт. Мен темир күректи туура чачып ийеле, жыраалардын кийини жаар араай бардым... Оног жүгүрүккө чип-чике күнчыгыш жаар уландым...

Каруулчыктар менин жылыганымды, байла, удаган соңын-

¹ Эсэсовец — Гитлердин жандармы.

² Юде — еврейди шоодып айдар сөс.

да көргөн болор. Же мен, тың арыктаган кижги, кандый күчим-ле күнине төртөн километр кирелү жерди өткөнімди бойым да билбейдим. Жагыс менин санаам бүтпеди: төртинчи күнде, каргышту лагердег ыраак жүре береримде, мени туткылап алгандар. Уреткен ийттер изимле келип, мени кеспеген суланын ичинен тапкандар.

Тан адарда мен ак жаланга үч километрден ажыра ыраакта турган агаштарга барарга жалтанып, суланын ортозына түшти өткүрер деп жадып ийгем. Суладан уужап, эмеш чайнап алала, карманым азык эдип уруп алгам. Онон уксам, кайда да ийттер үрет, мотоцикл күркүрейт... Жүрегим барт этти. Ийттер там ла жууктап клееттилер. Мен көнкөрө жадала, ийттер менин жүзимди жара тартпазын деп, жүзим колымла бектенип алдым. Онон ийттер једип келеле, менин самтар кийимимди тургуза ла жара тартып, божодып ийдилер. Эменен ле чыккан кийимдү артып калдым. Олор мени канча ла кире тоголондырып алала, учында бир эркек ийт төжиме калып чыгала, менин жејирим үзе тартарга белетенип алган, сакып турды.

Эки мотоциклдү немецтер једип келдилер. Озо баштап бойлоры маказы канганча соктылар, онон ийттерин тукурдылар. Менин терем эдимле жаба үзүлиң, чачыла берди. Куу жылангаш, бастыра эдим кан бойымды лагерге өкелдилер. Качкан учун бир ай карцерде¹ отурдым, је кандый да болзо, турү... тирү арткам ине!..

Олјодо не болгонуң эске алынарга сүрекеј күч, куучындаарга дезе онон күч. Анда, Германияда, кижги чыдашкадый эмес бистинг кыйынысты, кыйнадып өлгөн нају-нокорлористи эске алыңамда, жүрегим оозыма чыгып, тынарга да күч боло берет...

Олјодо эки жылдың туркунына мени кайдар ла айдабады дезен! Германияның жарымын эбирип келгем: Саксонияда болгом, силикат эдер заводто иштегем, Рур областыта таш көмүр тарткам, Баварияда бөккөйгөнчө јер каскам, Тюрингияда болгом—немецтердин јериле кайда ла жүрбедим деер? Ар-бүткен анда кажы ла јерде башка-башка, је ончо јерлерде бистинг карындаштарысты түңей адып, түңей согуп турдылар. Айла, каргышту, јескимчилү ол танмалар кижини согор болзо—бисте онойдо уй-малды да сокпой јат. Јудуруктап та турар, будыла да тепсеер, тулку резинала да согор, колго кирген ле темирле туда берер, а мылтыктын кындагыла, жүзүн-јүүр агашла соготоны керегинде айтпай да јадым.

Сен орус болгон учун согор, ак-јарыкты көрүп турган

¹ Карцер — узак эмес өйгө отургузатан түрме.

учун согор, олорго, ийттерге, иштеп турган учун согор. Көзін жарабайт деп эмезе жастыра бурылдыг деп согор ок. Сени кажы бирде калганчы каныга карылып, өлүп калзын деп тегиннен ле тегин согор ок. Германияда, байла, бисти өртөөргө печкелер једишпеген болбой кайтсын.

Ончо јерлерде азыраш та түп-түңгей болгон: јүс бежен грамм агаштын киреентизин кошкон эрзац калаш¹, брүкпеден кайнаткан суйук ботко. Изү сууны да кажы јерде берер, кажы јерде бербес. Ончозын канайып айдарыг? Бойыг бодо: јуудан озо мениг бескем сегизен алты килограмм болгон, күскеери дезе бежен кирелүге түже бергем. Сөөк лө тере арткан, айла, сөөгимди де көдүрип јүрерге күч болгон. А ишти иште, удурас сөс тө айтпа. Айла, иштин ууры да коркушту, күчтү ат та ол кире тартып болбос.

Сентябрь айдын баштапкы күндеринде бисти, олјого кирген јүс төртөн эки советский черүчини, Кюстрин городтын јанындагы лагерьден Дрезденнен ыраак эмес Б-14 лагерьге көчүргендер. Ол өйдө бу лагерьде эки мунга шыдар бистин улус јуулган. Ончобыс машина јогынан, колло немецтерге таш оодып, онон оны ооктодып иштегенис. Норма — күнине бир тын кижиге төрт кубометр, је бистин тыныбыс үзүлдерден ле бери, учуктый чичкечек болуп калган. Онын учун бистин ортобыста өлүм тыгыган: эки айдын бажында бистин эшелоннын јүс төртөн эки кижизинен бежен јети ле кизи аркан. Кандый эмтир, карындаш? Коркушту ба? Бу өйдө бис өлгөн улузыстыг сөөгин јуурга божобой турганыс, ого үзеери дезе немецтер Сталинградты алала, онон ары Сибирьге умзангылап браадылар деп лагерьде табыш јайылган. Түбекке үзеери түбек кижини јаба базап, төмөн көргөн көзинди өрө көрбөй, немецтердин биске төрөл эмес јерине кире берерге суранып тургандый јүретен. А лагерьдин каруулчыктары дезе күнүн ле оайын аракыдап, кожондожып, алгырып турган.

Ол тушта бир күн энирде бис иштег баракка јанып келгенис. Ол күн түжине ле јаш јааган, самтар кийимис толгоорына јетире сууга өткөн; бис ончобыс соок салкынга кураны ийттердий тоголо, тиш тишке табарбай, калтырап турганыс. Кургадынар, јылынар јер јок, ого үзери бис өлөргө дә јеткендий ач. Је энирде биске курсак бергилебейтен.

Мен үлүш самтар кийимимди чечеле, уйуктайтан тактага челип ийеле, айттым: «Олорго төрт кубометр таш оодып берер керек, а бистин кажыбыска ла өлөргө бир де кубометр каскан јер көстөн ажыра једер». Айтканым ол ло. Је бистин ортобыстан кандый да кулугур табылып, лагерьдин комен-

¹ Эрзац калаш — боркы аштаг эткек калаш.

дантына менин ачу-корон сөстөрүмдү жетирип барган эмтир.

Лагерьдин коменданты, олордыйыла—лагерьфюрер, бисте Мюллер деп немец болгон. Сыны бийик эмес, этгү-канду, чырайы да, бастыра бойы да ак: чачы, кабагы, кирбиги, керек десе тосток көзи да ак өңдү. Орустап, бис экү куучында жып тургандый, жакшы билер, айла, жагына Волгада жаткан кижидий «о» — лоп¹ турар ине. Жаман айдынар болзо, оног артык кизи жок. Эрлик ондый сөстөргө та кайдан үренген? Бисти ол блоктын — онойдо олор баракты айдатандар—эжигине стройго тургузып алаала, бойынын ээсовецтеринин үүриле, он колун ичкеери сунуп алган, базар. Колында десе перчатка, онын ичинде корголжын кыптаган — кижини соксо, сабарлары ачыбас эмтир. Базып отурала, кажы ла экинчи кижинин тумчугына, канын божодып, туда берер. Онызын ол «грипп оорудан профилактика»² дейтен. Онойдо кажы ла күн болотон. Бисте бастыразы төрт блок болгон. Айдарда, ол бир күн бир блоктын улузына «профилактика» эдер, эртезинде—экинчизинин, оног—үчинчизинин, оног төртинчизинин. Көрмөс ол жанынан кичеемкейи коркушту, амырар да күнде иштенетен. Жагыс ла бир немени текек ондобойтон. Улусты жудуруктап барарынан озо ол стройдын алдына турала, он минут кирелү, бойын ачындырарга, адылар. Тегиннен ле тегин жаман айдынып турар, а биске десе оног, карын, макаду, санаабыска јенил: сөстөр биске жуук, төрөл јеристен салкын согуп тургандый болотон.. Онын адылган сөстөри бисти маказырадып турганын ол билген болзо, орустап адылбай, бойынын тилеле жаман айдынар эди. Бистин ортодон жагыс ла москвич нөкөрүм ого тын ачынатан. «Ол айдынганда, мен көзим јумала, бойымды Москвада, Зацепте сыра ичер јерде отурым деп бодойдым, ол тушта сыра ичер күүним тын келип, бажым айланат» — деп айдатан.

Айдарда, ол комендант кубометр керегинде айтканымын эртезинде мени бойына алдырткан. Энирде баракка тилмеш ле эки каруулчык келгилеген. «Кем Соколов Андрей?» — «Мен» — дедим. «Бисти ээчий марш, сени герр³ лагерфюрер бойы алдырып јат». Ненин учун алдырып турганы — јарт: меге шылактанып, бойын чугулдандырарга. Нөкөрлөрүмде јакшылажып алдым. Олүмге баратканымды олор ончозы билер. Канайдар? Ушкүрип ийеле, чыгып бардым. Лагерьдин ичле барадала, јылдыстарды көрүп, олорло до јакшылажыдым. «Је, Андрей Соколов — лагерьде адалганым аайынча:

¹ «О»-лоп орус сөстөрдө «о» үндү табыш кезикте «а» деп угулат, је волжаниндер кажы ла «о» табышты онойдо ло айдат.

² Профилактика — оорыбазын деп ажындыра эмдегени.

³ Герр — ээзи, бий.

Үч жүс одус биринчи номер — сенин кыйынын божогон туру» деп санандым. Иринка, балдарым сагыжыма кирип, сүрекей кородой бердим, же онон кородошты туураладып, бойымды колго тудуп аларга албаданым. Жүрүмнөг айрыларга күч болгонун баштуулар калганчы минута сезип ийбезин деп, меге, солдат кижиге, пистолеттин оозына жалтаныш жогынан көрөр керек болгон. Коменданттын жыбында ару, көзнөктөрдө чечек, бистин жакшы ла деген клубыста ошкош. Столдо отургандары — лагерьдин ончо начальниктери. Беш кижги отургылап, шнапс¹ ичет, чочконын жуузын жигилейт. Столдо эмеш ичилген шнапсту жаан шил, калаш, жуу, жибиткен яблок, жүзүн-жүүр консерваларлу ачып койгон баыкалар туру. Бүдөринг бе — мен бу ончо курсакты көрүп ийеле, кенетийин күүним булгалып, арай ла куспагам. Мен кижги курсагын ундып салгам, бөрүдий ач, а мында десе сенин алдында кандый көп амтанду аш!.. Кузар күүнимди жендеп, көзимди столдон жүк ле айрыдым.

Чике ле менин алдымда калангы Мюллер пистоледин бир колынан бир колына таштап ойноп, бойы десе көзин, жылан чылап, жумбай, мен жаар көрүп отурат. Же мен колымды жалмажыма түзеде тудуп, өдүгимнин эскирип калган чончойлорун торсылдада согуштырып ийеле, кышкырып айттым: «Герр комендант, олжого кирген черүчи Андрей Соколов слердин жакарганаарла једип келди». Айдарда, ол мени сурайт: «Је не, русс Иван, төрт кубометр таш оодоры — көп пө?» — «Онызы чыпчын, герр комендант, көп» — дедим. — «А бир кубометр јер сенин сөөгин саларга једер бе?» — «Онызы да чыпчын, герр комендант, једерден болгой, артып та калар».

Ол туруп чыгала, айдат: «Мен сеге улу күндүү эдип, бу сөстөринг учун сени бойым адарым. Мында эп јок, тышкары баралы, анда өлдим деп колың салып береринг». — «Слердин табыгарда» — дедим. Ол бир кезек сананып турала, онон пистоледин столго салып, стаканга толо ло шнапс урды, бир тилим калаш алып, үстүне бир болчок жуу салып, меге туда береле, айдат: «Өлөр алдында, русс Иван, немецтердин јенүзи учун ичип ий».

Мен озо баштап онын колынан стакан ла калашты алгам, же бу сөстөрдү угуп ла ийеримде, кенетийин мени отло өртөп ийгендий болды! Бойымда санандым: «Мен, орус солдат, немецтердин јенүзи учун ичетем бе?! А база не-не керек пе, герр комендант? Меге түнгей ле өлүм, айдарда бойынын аракынла кедери тайыл!»

Стаканды столдын үстүне тургузып, калашты салып кой-

¹ Шнапс — арака.

дым, бойым десе мынайда айттым: «Күндүү учун быян болзын, же мен аракы ичлес кижин». Ол күлүмзиренет: «Бистиг жеңү учун ичер күүнүң жок по? Айдарда, бойыңның өлүмин учун ич». Меге нени жылытар? «Бойымның өлүмүм, кыйынаң айрыларым учун ичерим»—дедим. Онойдо айдала, стаканды алып, эки ле катап ажырып, иче салып ийдим, калашка тийбедим, эрдимди алаканымла мендебей арлап ийеле, айттым: «Күндүү учун быян болзын. Мен эмди белен, герр комендант, барактар, менин колымды салдырып аларыгар».

Же ол менең көзин албай көрүп, айдат: «Өлөр алдында оочен курсак жип ал». Мен карууна айттым: «Баштапкы стаканның кийининде курсак жибейтем». Ол экинчи стаканды уруп, туда берди. Мен онызын да ичип ийеле, катап ла калашка тийбедим, тынзынып ла турум, бойым десе санандым: «Тышкары барала, өлөрдөн озо эзирип алайын». Комендант ак кабагын өрө көдүрүп, көзин жаан көрүп сурады: «Нениг учун курсак жибейдин, русс Иван? Кемзинбе!» Мен карууны база ла: «Тарынбагар, герр комендант, мен экинчи де стаканды ичкенде, курсак жибейтем». Ол жаагын бултыйтала, бышкырып ийди, онон кенетийин карсылдада каткырып, немец тилле неңи де түргөн айдат: менин сөстөрүмди нөкөрлөрине, байла, көчүрүп турган болбой кайсын. Олор база каткырыжыл, отургуштарын жылдыргылап, жүстерин мен жаар бурыгылайт, көрзөм, алдындагызынаң эмеш жымжак көрөдилер.

Комендант меге үчинчи стакан урат. Каткырып турганынаң улам колы тыркырайт. Бу стаканды мен мендебей, табынча ичеле, калаштаң эмеш тиштеп ийеле, столго ойто салып койдым. Мен аштап, өлөргө дө жеткен болзом, же олордың бергенин ачаптанбазымды, орус кижин качан да жалынып, бойун төмөн түжүрбезин, олор канайда да кичеензе, мени мал ошкош эдип болбозын олорго, каргыштуларга, көргүзгерге санандым.

Онын сонгында комендант, кеби сооп, төжиндеги эки темир крестти¹ түзеделе, столдың кийининенг колмылтыгы жок чыгып, айдат: «Соколов, сен—чындык орус солдат. Сен жалтанбас солдат. Мен — база солдат, бойыма тургадый өштүлөрдү тооп жадым. Айдарда, мен сени атпазым. Айла, бүгүн бистиг ат-нерелү черүбис Волгага жеделе, Сталинградты очозын жуулап алган. Бу солун — биске жаан сүүмжи, онын учун менин жакшы күүним келип, сеге жүрүмүңди сыйлап жадым. Бойыңның блогыга бар, жалтанбагаң учун бу мыны ал» — меге бир жаан эмес өтпөк калаш ла болчок жуу берет.

Мен калашты бойыма бек жаба тудуп, жууны сол колыма

¹ Темир крест — немецтердин ордени.

алала, керек кенетийин мынайда айланганынан улам торт алаатый бергем, быйан да айдарын ундып, сол ийинимге кайра бурылып, эжик жаар бастым, бойым десе сананадым: «Эки жардымнын ортозына адып ийер болды ба? Мен бу курсакты ол тушта уулдарга жетирип болбозым». Же керек кем жок отти. Бу да тужунда олүм көндүрө барды... Онын жагыс соок тыныжы ла меге билдирилген...

Коменданттын кыбынан мен чике базып чыккам, же тышкары барала, бош эзире бергем. Баракка кирип келеле, цемент тактага жыгылып, санаам ычкынып ийгем. Мени бистин улус танар жуук карануйда ойгозып: «Куучында!» — дешти. Же айдарда, мен коменданттын кыбында не болгонун эзеп, олорго куучындап бердим. «Курсакты канайда үлежерис?» — деп, тактада коштой жаткан кижиле үни тыркырап сурады. «Ончозына тең» — дедим. Таң жарыырын сакып алдыбыс. Калаш ла жууны бек учукла кезип үлештибис. Кажы ла кижиге серенкенин кабынча калаш жедишкен, бир де чымчым үлешке кирбей арпаган, же жуу десе, бойунг билип жадын, — эрдибисти ле сүртерге жедишкен. Же ондый да болзо, ачыныштарыныш жогынан үлежип алдыбыс.

Удаган жокто бисти, эг ле су-кадык үч жүс кижини, сас курпадар ишке, онон Рур областька шахта ижине көчүргендер. Ондо мен төртөн төрт жылга жетире болдым. Бу өйдө бистин черү Германиянын ээгин туура тартып ийген болгон, онын учун олжого киргендерди фашисттер кажы ла иште тузаланарынан мойнобой баргылаган. Бир катап бисти, түште иштеген сменаны, стройго тургускылап ийеле, кайдан да келген обер-лейтенант тилмеш ажыра айдат: «Кем черүде эмесе жуудаг озо шофер болуп иштеген — ичкеери эки алтам чыксын». Азийда шофер болгон бис же ти кижиле ичкеери алтадыбыс. Биске шофер кийер эски кийим береле, Потсдам деп горродко каруулчыкту аткардылар. Оноор келеристе, бисти тушбашка айрыдылар. Мени «Тодто» — немецтерде жолдор ло коруланар шибеелер жазаитан ондый атту контора каайлу неме болгон — ондо иштеерге тургустылар.

Мен «Оппель-адмирал» таңмалу машинала черүнин майорын — инженер-немецти тартып турдым. Течпеге коркушту фашист болгон! Сыны жабыс, ичи жаан, бийиги ле тууразы түнгей, кийин тужы кандый бир семис эмегендийиндий. Мундинин жаказынын үстүнде, ээгинин алдында ла житкезинде семис, калыг эди үч кыпталган. Мен бодозом, онын жагыс ла жуузы үч пудтан ас эмес болгон. Базар болзо, паровоз чылап, быш-быш эдиле мыжылдап турар, ажана болзо, ол кире кем де ибис! Жаантайын түжине ле чайнанып, фляжкадан коньяк ичер. Каа-жаада онын жигенинег меге де эмеш же-

дижетен: јолой токтой тўжўп, колбаса, сыр кезип, аракы ичип, ажанар; омок болгондо, меге де, ийтке чилеп, бир болчок таштап ийер. Колыма качан да бербейтен, онызы кайдан болзын! Колыма береринег јескинетен эмей. Је кандый да болзо, бу јўрўмимди лагерде јатканымла тўндебезин. Мен эмештен кижиге бўдўштеш болуп, эди-каным кирип башталды.

Эки неделениг туркунына мен майорды Подстамнаг Берлинге, оног кайра тартып јўрдим, онын сонгында оны бистин черўден коруланар шибеелер тўзўоргў фронтко јууктада ийдилер. Оноор келеле, мениг уйкум торт јылыды: бойыстын улузуска, тўрўл јериме канайып кача берейин деп тўниле сананар болдым.

Бис Полоцк городко келгенис. Тагар јуук мен эки жылдын туркунына баштапкы ла катап бистин артиллериянын кўркўрегенин угала, билеринг бе, карындаш, јўрегим кандый тын согулган! Бойдонг тужумда Иринала да туштажарга јўрўп, јўрегим онойдо согулбаган! Јуу-согуш Полоцктон кўнчыгыш јаар он сегис километр јерде ўдўп турган. Городто немецтер чугулчы, кадалпак болуп калгандар, мениг тепчегим дезе аракыны оног кўп иче берген. Тўште ол городтон чыгып, шибеелерди канайда јазаарын јакарат, тўнде дезе јангыскан отурып аракыдайт. Аракыдан улам, кўзинин алды, бастыра бойы, торт тижий берген.

«Је база сакыр неме јок, мениг ўйим јеткен!—деп санандым. — Качса да, јангыскан эмес бойымнын тепчегимди кожо апарар керек, ол биске керектў болор!»

Јемирилген туралардын бирўзинег эки килограммнын гирязын таап алала, арчуул бўслў ороп алдым, оныла соксом, кан чыкпазын деп, оног јолдо јаткан телефоннын эмигин алып алдым, меге керектў ончо немелерди быжулап белетеп, машинамын отургужынын алдына сугуп салдым. Немецтерде айрымыжардан эки кўн озо энгирде машинага бензин урдурып алала, јанып браадала кўрзўм, чочкодый эзирик унтер¹ немец стенелерге тайанып браады. Мен машинамын токтодоло, унтерди јемирилген туралардын кийинине апарала, мундиринег онын бойын жактап ийеле, бажында пилотка бўрўгин суурып алдым. Бу ончо јўбжўни база отургуштын алдына сугала, сўрт эдип јўре бердим.

Јирме тогус июнда, эртен тура майор оны городтын тыштына, Тросницы деп јер јаар апарзын деп жакарды. Ондо ол шибеелер жазаган ишти башкарып турган. Је атандыбыс. Майор кийин отургушта энчў ўргўлейт, а мен дезе манзаа-

¹ Унтер — черўде јаан эмес јамы.

рып, жүрегим оозымнан арай ла калып чыкпай турды. Бис түрген барып жадала, городтон чыккан сонгында мен газты астадып, оноң машинаны токтодып ийдим. Чыгала, көрзөм: ыраак кийинимде кош тартар эки машина клеедири. Мен гиряны чыгарала, эжикти кайра ачып ийдим. Течпек десе отургуштын ийинине кайра жадып алган, эмегениле коштой уйуктагандый, козурыктайт. Же айдарда, мен оны шыкшыдына гиряла туда бердим. Ол десе бажын ол ок каландадып ийди. Быжу болзын деп, мен оны база катап соктым, же өлтүрөр күүним жок. Оны тирүүге апарар керек болгон, нениң учун десе ол бистин улуска жеректү көп неме айдып берер. Оның кабынан «парабеллум» колмылтыкты чыгарала, карманьма салып алдым, тулку темирди отургуштын кийинине кадап, телефонның эмигиле майордын мойынын темирге жаба ороп тагып ийдим, түрген барзабыс, кыйын жыгылбазын деп. Оноң немец мундирди ле пилотканы түрген кийе согуп, машинамы жуу-согуш өдүп, торгулып турган жер жаар чип ле чике маг-таттым. Немецтердин черүзин жер алдында эткен эки ши-беениң ортозына өдөргө келишкен. Блидажтан автомат-чиктер чыга жүгүрдилер, мен десе машинамы өнөтийин араайладып ийдим, майор браатканын көрзин деп. Же олоо кыйгырыжа-кышкырыжа бердилер, колдорыла жаңыйдылар, оноор барарга жарабас деп, а мен десе ондобой турган киж-и болуп, газты кожуп, машинанын түргенин сегизен ки-лометрге көчүрүп ийдим. Немецтер керектин аайын билип ийеле, пулеметтон машинаны ада берерде, мен жемниң де эмес жерле ойдыктардын ортозыла, койон-чылап, орыктап брааттым.

Бу тушта кийинимнен немецтер аткылайт, алдымнан ме-ге удур бистин улус автоматтарла коркушту тыркырадат. Ачылар көзнөкти төрт жерден өткүрө адып ийгендер, радиа-торды октоп божоткондор... Же мен көлдин жанындагы араш-тарга жеделе, оноор кире кондым, бистин улус машина жаар жүгүрижет, мен десе эжикти ачала, көңкөрө жыгылып, жерди окшоп, сүүнгенимнен тыныжым бадышпай турды...

Азыйда мен көрбөгөн жажыл погонду жаш уул ончозы-нан озо жүгүрүп келеде, маказырайт: «А-а, эрликтин фрици¹, азып, бери келдин бе?» Мен немец мундиримди суура со-гуп, пилоткамды будымнын алдына таштап, ого айдадым: «Мениң эрке балам! Кайран уулчагым! Мен сеге кандый фриц болотом? Жажына Воронежтин кижизи инем! Олжодо болгом, жарт па? Эмди десе бу машинада отурган эркек чоч-коны чечип, оның портфелин алала, мени командирге баш-тапар». Мен колмылтыгым табыштырып ийеле, бир киж-

¹ Фриц — немец.

ден бир кижиге көчүп, эниргеери дивизиянын командирине — полковникке жеттим. Бу ойго жетире мени азырап, мылчага кийдирип, шылап, кийим кийдирип салгандар, айдарда полковниктин блиндажына, солдат кандый болотон эди — ондый ок: эдим, санаам ару, кийген кийимим ончозы жеткил кирип келдим. Полковник столдын кийининен турала, меге удур басты. Ончо офицерлердин көзинче мени кучактап, айтты: «Сеге, солдат, немецтерден мындый баалу сый экелген учун жаан быйан! Сенин майорунг ла онын портфели биске бирме «тилден»¹ баалу. Сени башкарунын кайралыла кайралдаарына жөптөзүн деп, командованиени сураарым». Мен десе онын кару сөстөринен улам тын маңзаарып, эрдим бойу ла тырлап, жагыс ла мындый сөстөр айттым: «Нөкөр полковник, мени адучулардын тоозына кожугар».

Же полковник каткырып ийеле, ийиним таптап, айтты: «Эки будунг сени жүк ле көдүрип турганда, сенег кандый жуучыл болотон? Бүгүн ле сени госпитальга аткаарым. Ондо эмденеринг, какшы курсак жииринг, онон бир айга отпускка жанып барып келеринг, ол тушта биске ойто келзег — сени кайдаар кожорун көрөрис».

Полковник те, онын блиндажында отурган офицерлер де менин колымнан тудуп, жылу какшылаштылар, мен блиндажтан там маңзаарып калган чыктым, ненин учун десе эки жылдын туркунына мениле кем де, кизи чилеп, мынайда жылу эрмектешпеген. Мен, карындаш, олжодон чыгала, узак бидинг туркунына начальниктерле эрмектешкемде, бажымды ийиниме тартып алатам, мени согуп ийбезин деп коркып тургамдый. Бот кандый соготон бисти фашистердин лагерьлеринде...

Госпитальдан мен тургуза ла Иринага письмо бичигем. Ончозын кыскарта бичигем — канайда олжодо болгонумды, онон немец майорлу качканымды. Айла, кайдан да баланын мактаныжы меге табарып, токтодынып болбой, полковник кайралга жөптөзүм дегенин база бичип ийдим...

Эки недеде жагыс уйуктап ла, ажанып ла турдым. Мени эмештег, же тудуш азырагылап турдылар, көптөг берзе, доктор айдар болзо, мен корчойо берерим. Күчим жетире кире берди. Эки неделенин бажында оозымнан бир болчок курсак ашпай барган. Айылымнан каруу жок, айдарда, мен санааркай бергем. Курсак жиир күүн жок, уйку келбейт.. Учунчи недеде Воронежтен письмо келди. Же оны Ирина эмес, менин айылдажым, агашла узанатан Иван Тимофеевич, бичиптир. Ондый письмо аларын кудай кемге де

¹ Тил — мында айдылганы зайынча: олжолоткон өштү.

бербезин!.. Ол мынайда бичиген: төртөн эки жылда июнь айда немецтер авиазаводты бомбалаган, айдарда, бир жаан бомба менин турамнын үстүне чип ле чике түжүптир. Ирина ла кыстарым ол өйдө үйде болуп калган... Же не? Олордын орды да жок, тура турган жерде терең оро арткан деп бичийт... Ол тушта мен письмону учына жетире кычырып болбогом. Санаам кенетийин карануйлап, жүрегим бир ууш боло береле, божонбой барган. Мен орынга жадып, бир кезек өй өткөндө, эмеш аайлана береле, учына жетире кычырым. Анатолий бомба түжер тужунда городто болгон деп айылдажым бичийт. Энирде ол жанала, ороны көрөлө, түниле городко ойто жүре берген. Барар алдында фронтко бойымнын күүнимле суранарым деп, айылдажыма айдыптыр. Ол ло.

Качан жүрегим божонуп, кулагымда кан жылганы билдирте берерде, Ирина вокзалда мениле канайда күч айрылышканын эзедим. Айдарда, ол тужунда үй кижинин жүреги бис экү бу ак-жарыкта база катап тушташпазысты сескен туру. А мен десе ол тушта оны бойымнан ийде салгам.. Менде биле болгон, тура болгон, ончозын канча жылдын туркунына төзөгөм, кенетийин кух ла эдип ончозы бузулган, жангыс бойым артып калдым. Кезикте сананадым: «Бу менин жарабас жүрүмим, айса, түжимде болды ба?» Олжодо болорымда, мен кажы ла түн Иринала, балдарымла куучындашкам ине, мен бурыларым, өркелерим, мен учун кородобогор, мен бек, чыдажарым, катап ла кожо болорыс деп олордын саназын көкүдип тургам... Айдарда, эки жылдын туркунына өлгөндөрлө эрмектешкен турум?!

Куучындап отурган кизи бир эмеш унчукпай барала, оноң үни башкаланып, үзүктелтип, араай айтты:

— Кажы, танкылап ийек, карындаш, оноң башка тыныжымды не де бууп, тумалайт.

Бис танкы азып алдыбыс. Суу жайылып, алып ийген агаштарда томуртка табышту токулдадат. Ольга агаштын кургак койонокторын жылу салкын ол ло бойынча кыймыктадат; бийикте, көк тенериде булуттар, салкынга тын соктырган байканду ошкош, жүзет; же бу кунукчылду тымык өйдө жастын улу кубулталарына белетенген, жагына жүрүмдн тындандырып турган учы-куйузы жок телекей меге өмди башкаланып калган көрүндү.

Унчукпай турарга күч болгон учун мен сурадым:

— Онын соңында не болгон?

— Онын соңында ба? — деп, куучынчы күүн-күч жок унчукты. — Онын соңында полковник меге бир ай отпуск берген, бир неделенин бажында Воронежте болгом. Азыйда

билелү жаткан жериме жойу тебинип жеткем. Көрзөм, терең оро-жадыры, ичинде үсти татап калган суу, айландыра курга жетире баргаа... Не де жок, сөөктөрдө ошкош, тымык. Ох, карындаш, меге кандый күч болгон! Бир кезек ондо туруп, кородоп алала, ойто ло вокзалга бардым. Бир де час ондо артар аргам жок учун ол ок күн ойто дивизияга атана бердим.

Je үч айдын бажында меге де, булуттардын кийининен күн чыгып, чалыгандый, сүүмжи жарыды: Анатолий табылган. Меге фронтко — байла, өскө фронттон болбой кайтсын — письмо ийе берген. Адрезимди айылдажымнан, Иван Тимофеевичтен алыптыр. Ол озо баштап артиллериянын училищезине кириптир; ондо математикага таланты жарап барган. Бир жылдын бажында училищени сүрекей жакшы божодоло, фронтко атанган, меге письмо бичиирде капитан званиелү, төртөн беш миллиметровый пушкалардын батареясын командовать эдип турган, алты ордендү ле медальдарлу болтыр. Канайдар! Адазын бастыра жанынан туйуктап ийген. Айдарда, мен уулымла база ла тын оморкой бергем! Кандый да болзо, менин бойымнын уулым — капитан, батареянын командири, кокырлу неме бе ол?! Ого үзеери ондый көп ордендерлү. Адазы «студебеккерле» снарядтар, жүзүн-жүүр жуу-жепселдер тартып турганы — кем жок. Адазынын жүрүми өткөн, онын, капитаннын, жүрүми дезе ончо алдында.

Түниле мен мынан ары канайда журтаары керегинде карыган кижинин жүүн-санаазын сананар болдым: жуу божоор, уулыма кижин алып берерим, бойым озорло кожо жадып, узанарым, баламнын балдарын аларым. Карыган кижинин жүзүн ле жүөр санаалары келип турган ине. Je менин бу санааларым бүтпеди. Кышкыда биске тыштанбай да ичкеерилеерге желишкен, онын учун тудуш бичижерге чөлөө дө жок болгон. Je жуунын учы жаар, Берлинге једип келеристе, мен эртен тура Анатолийге письмо ийе бергем, эртезинде каруузы келген. Айдарда, бис уулымла кожо Германиянын столицазына эки башка јолло жууктап, энди бойы бойыстан жуук болгонысты билдим. Бис экү туштажарысты тын сакып, торт чыдашпай турдым. Je тушташканыс ол ине... Тогузынчы майда, јенүнин күнинде, снайпер немец менин уулымды, Анатолийди, јыга адып ийген...

Түштен кездеери мени ротанын командири алдырткан. Көрзөм, онын кыбында артиллериянын таныш эмес подполковниги отуры. Мен кирип келеримде, ол бойынан јаан званиелү кижин кирген чилеп, туруп чыкты. Бистин ротанын командири айдат: «Сеге, Соколов, келген» — бойы дезе көзник-

кө бурыла берди. Эди-канымла электрический ток өткөндий боло берди: кандый да жеткер болгонуң сезип ийдим. Подполковник меге жууктап келеле, араай айдат: «Адабыс, бойыңды бек тудун! Сениң уулың, капитан Соколов, бүгүн батареяда аттырган. Мениле кожо барак!»

Будым мылырт ла эдип, жүк ле жыгылбадым. Эмди де, түжүмде өткөн немени чилеп, подполковникке кожо канайда жаан машинала барганымды, канайда жемирилген туралардын оодыктарыла буудакталган оромдорло өткөнисти, солдаттардын стройын, кызыл килиңге орогон межикти эске өчөмүк алынадым. Же Анатолийди, карындаш, бу сени көрүп отургамдый жаантайың көрөдим. Мен межикке жууктап базып келдим. Көрзөм — мениң уулым, же кандый башкаланган! Уулым алдында жаантайың күлүмзиренип турар, ийини тапчы, чичке мойынында бакпыры кырлайган, а бу жатканы десе — жинт, таларкак, жараш чырайлу эр киж, жетире жумулбаган көзи меге тийбей, кайдаар да ыраак-ыраак көрүп тургандый. Жагыс ла эрдинин учында мен азыйда көрүп жүргөн уулымның, Тольканың, күлүми жажына онойдо ло артып калды... Мен оны окшоп алала, туура турдым. Подполковник куучың айткан. Мениң Анатолийимниң нөкөрлөри-најылары көстөриниң жажын арладылар, же мениң чыкпаган јажым жүрегимде онойдо ло кадып артып калган болор. Ајса, оның учун жүрегим жаантайың тың сыстайт па?..

Калганчы сүүмјимди ле ижемјимди — уулымды мен немецтердин јерине жууп салдым. Уулымның батареязы, командириң ыраак јолго үйдежиң, адып ийерде, мениң төжимде не де үзүле бергендий билдирткен... Бойымның бөлүгеме мен бойыма бүдүштеш эмес јангам. Же удаган јокто черүден јандырғандар. Кайдаар барар? Воронежке бе? Јок, нени де берзе барбазым! Бу тушта Урюпинскте јаткан најым эске кирди. Ол шыркаладала, кыцкыда айылына јанган болгон. Мени бир катап јерине кычырган. Оны эзейле, Урюпинскке атандым.

Мениң најым ла оның эмегени городтың кырында бойло­рының туразында бала јок јаткандар. Ол инвалид те болзо, авторотада шофер болуп иштеп турган. Мен оноор ок кирип алдым. Јадарга најым божоткон, билезине кожуп алгандар. Бис райондорго жүзүн-јүүр кош тартып, күскиде десе аш тартарына көчүп турдыбыс. Ол өйдө бу кумақта ойноп турган јаны уулчагымла танышкам.

Ыраак јоруктап жүрүп, городко ойто келгенде, кайдаар кирерин? Эң ле озо чайныйга эмей: нени-нени јип ийерге, арыпанынған јүс грамм да ичип ийерге. Айла, чын айтса, бу коомой кылыкка мен үрене берем... Онойткондо, бир катап

көрзөм. чайныйдым жанында бу уулчак туру, эргезинде ол каттап ла ондо көрүнгөн. Бу мындай ла кичинеке, самтар кийимдүү уулчак: жүзүн арбузтын жулугыла уймап алган, онын үстүнен тоозын, эди жердий тас кара, чачын тарабаган, көстөри десе жааштын кийининдеги түнде жылдыстардый! Мен ол уулчакты сүүй бергем. Торт кайкамчылу: ол жогынан кунугар да болдым, кайдаар-кайдаар жоруктап жүрөт, оны көрбөгө ойто мендейтем. Чайныйдым жанында кем нени бергенде, оныла курсактанып жүргөн.

Төртүнчи күнде совхозтон аш тартып браадала, чайныйга машинама бурыдым. Уулчагым ондо кирнестеде будын салбактадып отуру, көрзөм. аштап турган ошкош. Көзүктөн бажым чыгарала, ого кыйгырдым: «Эй, Ванюшка! Түргөн келил. машинага отур, элеваторго жетире апарарым. оноң ойто бери келеле, ажанып аларыс». Ол менин кыйгырманга озо баштап селт эдип чочыйла, оноң кирнестеден түже секирип, машинамын тепкижине чыгала, араай мынайда сурайт: «А менин адым Ваня деп слер, таай, кайдаг билеригер?» Көстөрүн жаан көрүп, мен нени айдарымда сакыйт. Же мен айттым: мен нени ле көргөн кижини ончозын билерим деп.

Ол машинанын он жанына көчүп алды, мен эжикти ачып, коштой отургузып алала, жүрүп ийдибис. Шулмус уулчак мениле коштой отурала, кенетийин унчукпай, санааркай берди, көстөри өрө бүктөлгөн узун кирбиктеринин алдынан мени көрүп салып, бойы үшкүрип турды. Мындый кичинеке кужычак, а үшкүрөргө үренип алган. Үшкүрөтени онын кереги бе? Мен сурадым: «Адан кайда, Ваня?» Шымырайт: «Фронтто өлгөн». — «Энең?» — «Энем. бис поездде бери келеристе бомба түжерде, өлгөн». — «Кайдаг келеткен эдигер?» — «Билбезим, санаама кирбейт...» — «Мында бир де төрөөн кижини жок по?» — «Бир де кижини жок». — «Айдарда, кайда конуп жадын?» — «Кайда ла келишкенде».

Бу тушта көзиме ачу-корон жаш айланып, мен тургуза ла санандым: «Бис эжүге эки башка базылатан салым болбос туру! Оны балам эдип аларым». Ого энчейип, араай сурадым: «Ванюшка, мен кем болгонумды сен билеринг бе?» Ол кенетийин селт эдип, сурады: «Кем?» Айдарда онойдо ок араай айттым: «Мен — сенин адан».

Кудай, бу тушта оныла не боло берди деер! Менин мойыныманга ала ла койоло, жаагыма, эрдиме, магдайыма окшоп, бойы десе кушкаш чылап, чичке, үнгүр чыйкылдап, кабинанын ичин табыжыла толтырып ийди: «Менин адам! Мен билгем! Сен мени таап аларынды билгем! Не де болзо, табар эдин! Мени таап аларынды узак сакыгам!» Мени кучактап алала, бойы салкынга соктырган өлгөндий, калтырап турат.

Менин көзимди јаш туй алып ийген, бойым база калтырап, колдорым тырлажат... Ол тушта тегеликти канайып бош салбадым болбогой, киж кайкагадый! Ондый да болзо, јолдон, болгообой, чыга конгон эмтирим, моторды токтодып ийгем. Көзимниг јажы кургаганча беш минут кирелү тургам, кем-кемниг үстүне чурап барбаска. Уулчагым дезе мени бар күчиле тыг кучактап алган, унчужпай, селт эдип турат. Мен оны он колыма кучактап, бек тудуп алала, сол колымла машинаны бурып, кайра, бойымнын квартирама јандым. Элеваторго барары кайдаг болзын, мындай керек болгондо!

Машинаны каалганыг јанына тургузып койоло, жагыдан тапкан уулымды колыма алып, үйге апардым. Ол дезе кичинек колдорыла мойнымды кучактап алала, торт божотпойт. Бойынын жаагыла мениг кырбаган жаагыма јапшынып калгандый, онойдо ло мен оны үйге алып кирдим. Айылдын ээзи ле онын эмегени ол өйдө үйде болуп барган. Мен ологро эки көзимле имдеп, омок айдадым: «Мен бойымнын Ванюшкамды таап алдым! Бисти божодыгар, быйанду улустар!» Олор экилези, балазы јок улустар, тургуза ла керектин аайын билип ийеле, шакпыража, жүгүриже бердилер. Мен дезе уулчагымды бойымнан торт айрып болбой јадым. Је жүк ле јөлкө кийдирип алдым. Колын самынла јунала, столго отургустым. Айыл ээзи үй киж тарелкага ого ши уруп берген, оног канайда мендеп ажанып турганын көрүп ийеле, көстин јажын төгүп ийген. Печкениг јанында туруп, эдегине јажын агызып, ыйлайт. Ванюшкам онын ыйлап турганын көрөлө, жүгүрип желеле, эдегинен тартып, айдат: «Јене, слер не керек ыйлап јадыгар? Адам мени чайныйдын јанынан таап алган, онызына ончобыска сүүнер керек, слер дезе ыйлап јадыгар?» А онызы, кудай, там ла ыйлап, көзинин јажынан бастыра бойы үлүш боло берген!

Азырап алала, мен оны парикмахерскийге чачын кестирип апарып келдим, үйде карытка бойым јунала, ару простыньга ородым. Ол мени кучактап алала, колымда ла уйуктай берген. Орынга араай јатыргызып койоло, элеваторго барып, ашты урала, машинаны тургузар јерине апарып тургузып, бойым дезе магазиндер сайын жүгүрдим. Уулчагыма сукно штан, чамча, сандалия өдүк, јенгил картус садып алдым. Бу ончо алганым сынына келишпес, чыгдыйы коомой болуп бартыр. Штан учун айыл ээзи үй киж меге адылып та ийген. «Мындый изүде балага сукно штан кийдирерге сен јүүле бердинг бе?» — дейт. Оног тургуза ла көктөнөр машинаны столго тургузып кайырчагынан бедиренеле, бир частын бажында Ванюшама сыраңчыгы ла јени кыскачак сатин штан ла ак чамчачак көктөп берген. Уйуктап бис экү кожо јаттыбыс.

канча ой өткөнүнүн кийининде мен баштапкы ла катап амыр энчү уйуктадым. Же ондый да болзо, тунде төрт катап турдым. Ойгонып келер болзом, ол менин колтугума, туранын жабузынын алдына кучыйак жажынып алгандый, кирип, араай козурыктап уйуктайт; санаама кандый жакшы, сүүмжилү болгонын айдып та болбозын! Оны ойгозып ийбеске кыймыктанбай да жадарым, же ондый да болзо, чыдашпай араай турала, серенке жарыдып, онын жаражын көрүп отурадым..

Танар жуук ойгонып желзем, ненин учун меге тынарга күч болгонын бойым да билбей тургам. А онызы десе — уулчагым простыньнан чыгала, мени ажыра жадып, колы-будын туш-башка эдип, бир будын тамагыма салып алтыр. Оныла уйуктаарга амыр эмес, же мен үрене бергем, ол жогынан эрикчил. Тунде уйуктап жаткан баламнын бажын сыймап чачын жытап аладым, айдарда, жүрегимнин сызы жылыып, жымжай берет, оной башка ол ачу-корон санааркаштан улам таш ошкош болуп калган ине..

Озо баштап ол мениле машинага отуруп, жорукка кожо жүретен, же онойдо жүреринин жарабазын билдим. Меге жангыскан не керек? Калаштын кыры, согоно ло тус болзын — солдат тужине тойу. А оныла кожо керек башка: ого сүт таап берер керек, жымыртка кайнадып берер керек изү курсак жогынан ого база жарабас. А иш сакыбай жат. Айдарда, албанла оны айыл ээзи үй кижиге артыргызып койорымда, ол энирге жетире көстин жажын төккөн, а энир кире берерде, элеваторго меге туштаар деп кача берген. Тун киргенче мени сакып анда отурган.

Баштапкы ойлөрдө меге оныла кожо күч болгон. Бир катап мен түште тыг арыйла, эртелеп уйуктап жадып ийеримде, жаантайын боро кушкаш чылап чуркурап туратан уулчагым ненин де учун унчукпай барды. «Сен не керегинде санааркай бердин?» — деп сурадым. Ол десе потолок жаар көрүп, менен сурайт: «Ада, сен бойыгнын сүрүк тоныгды кайдаар эттин?» Сүрүк тон менде качан да болбогон! Айдарда аргасүме табар керек болды: «Воронеге арткан» — дедим. «А сен мени ненин учун узак бедиреген?» — Мен сени, балам, Германияда, Польшада бедирегем, бастыра Белоруссияга жойу да, машиналу да керип айлангам, а сен десе Урюпинскте эмтиринг» — деп каруун бердим. «А Урюпинск Германиядан жуук па? А Польша бистинг турадан ыраак па?» Онойдо уйуктаар алдында бис куучындажып турдыбыс.

Сен, карындаш, уулчагым сүрүк тон керегинде тегин сурады деп пе? Жок, тегин эмес. Байла, онын чын адазы качан да ондый тон кийип жүрген болор, ол оны ундыбаган. Баламнын санаазы ыраактагы жайгы жалкын ошкош ине: жалт эдип,

ончозын жарыдып ийеле, өчө берер. Онын санаазы база, жалкын ошкош, жалт эдип, нени-нени эске алындырып ийип турган.

Бис Урюпинскте, айса, база да бир жыл жадар эдис, је ноябрь айда мениле мындый коомой учурал болуп барган: балкашту жолмо браадала, бир хутордо машинамын ичинен не де көрүнбес болордо, бир уй кайдан да чыгып келген — мен оны жыга табарып ийгирим. Же, керек жарт: эмегендер кыйгырыжа-кышкырыжа бергендер, улус жуулыжып келген автоинспектор кайдан да чыпа конгон. Ол менин канча ла кире жайнаганымды укпай, шофер бичигимди блаап алды. Уй турала, куйругын сырандадып, оромдорло магтай берген, мен дезе бичик жок артып калгам. Кыштайын плотник болуп иштегем. Онон жууда кожо жүрген бир найымла бичижип. — ол слердин областъта Кашары райондо шофер болуп иштеп жат — найым мени бойына кычырган. Жарым жыл бисте плотник болуп иштеерин, онон бистин областъта сего жаңы бичик берер деп бичийт. Айдарда мен уулчагымла экү Кашары жаар жойу командировкага барып турганыс бу ине.

Айла, ол уйла мындый жепкер болбогон до болзо, мен — канайда сего айдайын? — ошкош ло Урюпинсктен жүре берер эдим. Жаңгыс жерде меге узак журтаарга кандый да кунукчыл. Менин Ванюшкам жаанап келеле, оны школго берер керек тужунда, айса, токтоп жаңгыс жерге токунаарым. Эм тургуза дезе бис экү орус жерди жерип базып жүрүбис.

— Ого базарга күч — дедим.

— А ол бойынын будыла ас базат, көп сабазында мени минип барат. Ийиниме отургузып алала, барып жадым, жүгүрип алайын дезе, жерге түжеле, эчки чилеп, жолдын жапынча секирип барат. Бу ончозы кем жок, карындаш, бис экү канайда-канайда жада берер эдис, жаңгыс менин жүрегим эмеш коомойтыган, поршеньди солыыр керек... Кезикте не де оны тудуп, былчып ийип тургандый, көзиме ак-жарык көрүнбей барат. Кажы бирде түнде уйуктап турала, өлөлө, уулчагымды коркыдар болорым деп жалтанадым. Ого үзеери база бир неме амыр бербейт: кажы ла түн түжимде өлгөн жуук улустарымды көрөдим. Көп сабазында олар мынайда көрүнөт: мен атакту эмикле бөлиген жерде отурадым, олар дезе бери жапында жауымда жүргүлөйт... Иринала, балдарымла туураладып ийейин дезем ле, олар менен ырап, жылыа берет... Кайкамчылу неме: түште мен бойымды тудунып жүрөдим, онтобойдым да, үшкүрбөйдим де, а түнде ойгонып келер болзом, бастыра жастык көзиминг жажынан үлүш...

Агаштын аразында менин нөкөримниң ўни ле кайык сууга тийгени угулды.

Мега өскө, же эмди жуук боло берген бу кижги туруп чыгала, жаан, агаштый кату колын сунуп ийди:

— Якшы болзын, жарындаш, ырысту арт!

— Слер де Кашарыга јетире јакшы једигер!

— Быйан болзын. Э, балам, кемега баралык.

Уулчак адазына јүгүрип келеле, он јанына туруп, адазынын тонынын эдегинен тудунып алала кен алтап бараткан кижиле коштой түрген-түрген база берди.

Эки өскүс кижги, жуунун сүрекей жаан ийделү шуурганы өскө јерге экелип, чачып ийген эки чарак кумак... Олорды не сакыйт не? Менин санаамда — бу орус, энилбес күчтү кижги чыдажар, оныла коштой уулчак өзүп, јаанап келзе, төрөли оны кычыргажын, ол база ончо ло күчтерге чыдажар, бойынын јолында ончо буудактарды јенер.

Олордын кийининен мен кунукчыл көрүп турдым... Айса, бис онојдо ло кем јок айрылыжа берер эдибис. же Ванюшка, кыскачак буттары чалыжып браадып, бир канча алтам ырайла, кайра бурылып, кызыл колычагыла мега јанып ийди. Кенетийин менин јүрегимди не де јымжак, же тырмакту табажыла былча тудуп ийгендий болды, мен түрген туура көрдим. Јок, јажы көптөгөн, жуу өйинде бажы буурайган эр улус јагыс ла төжинде ыйлап турган эмес, олар уйгу да болгожын, ыйлап јадылар. Бу тужунда эн ле керектү неме — бойынын өйинде туура көрөри болуп јат. Бу тужунда эн ле керектү неме — баланын јүрегин шыркалатпазы, сенин јаагынла агып клееткен эр кижинин ачу, карамду јажын ого көргүспе-зи болуп јат..

Михаил Александрович Шолохов

СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА

На алтайском языке

Редактор *Л. В. Кокышев.*

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*

Технический редактор *М. И. Тихтиев.*

Корректоры:

М. И. Суразакова и Е. Н. Манышева.

* * *

Сдано в набор 22/III 1960 г. Подписано
в печать 16/V 1960 г. Формат 60×92 1/16.

Печ. л. 2,2. Уч.-изд. л. 1,91. Тираж 1000 экз.

Заказ № 73. Цена 55 коп.

* * * *

Горно-Алтайское книжное издательство.

Типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

Баазы 55 акча

М. А. Шолохов
СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА

На алтайском языке

ГОРНО-АЛТАЙСК-1960